

Mr. Rudolf Kraljević

GLAVNI IZRAVNI I NEIZRAVNI VINOGRADARSKO- -VINARSKI POREZI U BOSNI I HERCEGOVINI (1463. - 1878.) I NJIHOVE BITNE ODLIKE

I.

O bosansko-hercegovačkim vinogradarsko-vinarskim porezima osmanlijskog razdoblja ne postoji studiozna i zaokružena, izvorno čvrsto zasnovana radnja. O njima je, općenito, samo usputno pisano, uostalom kao i o cjelini i dijelovima ovdašnjeg vinogradarskog pitanja.

To je ozbiljna zapreka na istraživačkom putu svakog znanstvenika koji se pokušava baviti ovom zapostavljenom tematikom. Po tom nametnutom moranju, a pristupajući mu razvojno, genetički, mi ćemo se također tek usputno pozabaviti ovim problemom, bez namjere izricanja konačnih sudova, jer bi za to bilo potrebno izvršiti uvid u veoma obiman izvorni materijal koji će u ovim ratnim vremenima zadugo ostati izvan našega vidnog polja. Ipak bit će korisno ako u kraćem pregledu priopćimo neka saznanja što smo ih sabrali iz odgovarajuće literature i izvora.

Jasniji uvid u to pitanje nuždan nam je kao vodič uspješnijeg poimanja i tumačenja turskih i drugih onovremenih izvornih izvješća.

A da bismo bolje shvatili otomanske vinogradarsko-vinarske poreze i potpunije razumjeli osmanlijsku politiku u toj oblasti, napraviti ćemo iskorak na početke turske vlasti u nas, naime u XV. i XVI. stoljeće.

Pristupimo li tako problemu, uočiti ćemo da turski porezni sustav počiva na logičnom stajalištu oporezivanja kultiviranog tla, vrsta biljne proizvodnje, te proizvođača i potrošača, odnosno prometa i trgovine na veliko i malo.

U skupinu najvažnijih i najpostojanijih poreza kojima se opterećuju produktivno tlo i zemljoradnička proizvodnja uopće, a posebice produkcija

grožđa, mošta, vina, spadaju ušur ili desetina te porez po dunumu na vinograde.¹

Prevodeći, proučavajući, priređujući i tumačeći hercegovački defter iz 1477. - povijesni izvor od neprocjenjive vrijednosti - Ahmed S. Aličić (1985.) konstatira kako se temeljem toga vrela cjelokupno hercegovačko pučanstvo dijeli u 3 skupine: vojnike, ratare i vlahe (stočare).

Svi pripadnici (povlaštenog) vojničkog sloja oslobođeni su svih poreza, "ukoliko nisu obrađivali rajinsku zemlju ili imali drugu vrstu posjeda". Tako se, npr., zna da su posadnici tvrđave Blagaj u selu Gnojnice kod Mostara imali "svoje mulk vinograde".² Vojnici vinogradovlasnici na službi u blagajskoj utvrdi bili su obvezni plaćati porez "na vinograd po dunumu" u visini od 5 akči.

Podčinjeno je pak ratarsko pučanstvo trebalo plaćati brojne dažbine u naravi na sve poljodjelske plodove. Povrh toga teretile su ga dopunske porezne pristojbe uz globe za najrazličitije prijestupe.

Od poljoprivrednih kultura ratarsko je pučanstvo plaćalo desetinu na sve zrnaste usjeve: pšenicu, ječam, raž, zob, proso, zatim bob, leću, grah i grahoricu, desetinu od košnica, konoplje, lana, luka bijelog i crvenog.³

Zanimljivo je primijetiti da je desetina od grožđa, zapravo od mošta (vina), pri podrobnom nabranju poljodjelskih desetinskih dažbina (s konca XV. stoljeća), ovdje ostala izrijeком nespomenuta! Zašto? Aličić ne daje odgovora.

Isti pisac u drugom napisu, gdje govori o agrarnim odnosima (proglasivši desetinu stožernom obvezom proizvođača zemljoradnika), ističe da se ta daća obično ubirala u rasponu 1/10 do 1/8 "na sve zemljišne proizvode,

¹ Ahmed S. Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina. Uvod, prijevod, napomene i registre priredio A. S. Aličić, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985. Original toga deftera čuva se u Orijentalnom arhivu Predsjedništva Vlade Republike Turske, pod osnovnim brojem 05. Fotokopije se čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod oznakom: defteri broj 94. Dalje, Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477., str. I. - X., posebno str. III. i V., VIII. i IX. Usporedi i A. S. Aličić: Razdoblje turske (osmanske) vlasti, Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat iz II. izdanja, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983. Dalje, Aličić: Razdoblje turske (osmanske) vlasti, n.d., str. 93.

² Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477., str. III. i VIII. Bratoljub Klaić: Rječnik stranih riječi, MH, Zagreb, 1985., str. 914.

³ Autor upozorava kako se dunum u tom defteru iskazuje "u posebnim razmjerama, sasvim različito od kasnijih mjera za dunum". Vidjeti Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477., str. VIII. i IX. Usporedi i Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Ispravke, Sarajevo, 1985., priredio Aličić S. Ahmed, separat, str. 3 (paginirao R.K.). U povodu grešaka koje su se potkrale u publiciranom defteru iz 1477. Aličić daje ponovno (ispravno) tumačenje tadanjeg pojma dunum, ovako: to je "površina od 18 rastegalja u širinu i dužinu mjerena konopcem"! Usporedi Dr. Filip Potrebica: Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini, Kutjevo, 1982., str. 178. i str. 21. bilješka 40.: "To je mjera za površinu koja je iznosila 40 koraka (u Aličića 18 rastegalja, R.K.) u dužinu i širinu, odnosno 1600 kvadratnih aršina ili 1088 m²."

posebno na žitarice, v i n o g r a d e i pčelinje proizvode". Na koncu autor posebno podvlači da se na neke plodove zemlje (kao i na voće) plaćala posebna (novčana) paušalna naknada umjesto desetine.⁴

Osobno pretpostavljam da je maloprijašnija Aličićeva nedosljednost, odnosno oklijevanje da (i) neposredno spomene grožđe i vino - pri opširnom navođenju plodova zemlje na koje se plaćala desetina - posljedica nedosljednosti i kolebljivosti defterskog popisivača u načinu iskazivanja i bilježenja vinogradarske desetine.

Kao ilustraciju navodimo nekoliko primjera desetine u hercegovačkom defteru iz 1477. u kojima se zrcali popisivačeva nedosljednost i nesustavnost:

“desetina na vinograd, mošt
medri 20, vrijednost 160”
“desetina od mošta, medri 24”
“desetina od vinograda,
medri 20, vrijednost 160”.⁵

Napominjemo da se ti primjeri odnose na sela u kojima se spominju (samo) timari s vinogradima, bez hassa vinograda.⁶

Kada pak u selu (koje je u cjelini ili samo djelomično u sastavu timara) ima i hassa vinograda, onda se vinogradarsko-vinarske daće iskazuju najčešće (ne uvijek) bez izravnog imenovanja desetine:

“hasa vinograd 1, medri 20, vrijednost 160
(...)
mošt medri 16, vrijednost 128”
“hasa vinograd 1, medri 15, vrijednost 120
(...)
mošt medri 10, vrijednost 80”
“hasa vinograd 1, medri 120, vrijednost 960
(...)
desetina od vinograda (istakao R.K.)
mošt medri 100, vrijednost 800”.⁷

⁴ Aličić: Razdoblje turske (osmanske) vlasti, n.d., str. 93.

⁵ Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477., str. 213, 224 i 232.

⁶ Aličić: Isto, str. 656., rječnik pozadi izvora: “Hasa (hasa), jedna vrsta svojine koju je neko obrađivao u svojoj režiji.” Neizdvojiva je iz timara. S promjenom vlasnika sva se prava i obveze prenose na osobu novog vlasnika. Hasa dobra obično se sastoje od “specijalnih posjeda”: njiva, vinograda, mlinova, voćnjaka...

⁷ Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477., 235, 236, 240 i, posebno, 314 na kojoj se daju zanimljivi podaci o odnosu mulk vinograda i hasa vinograda u stolačkom kraju: “Dio sela Stolac, timar spomenutog, pripada Viduški, pusto hasa vinograda 3: Galinovac, Grabovača, Olukovača, medri 30, vrijednost 180, hasa mlin 1, pola, zapuštan. Ovi spomenuti vinogradi su u stvari bili mulk vinogradi spahije po imenu Radosav; kasnije kad je zemlja popisivana, upisani su kao hasa. Međutim, kako selo nije imalo raje nije bio niko ko bi mogao biti timarnik, ponovo su ostavljeni u rukama spomenutog Radosava, s tim da bude timar i da na osnovu zakona da je desetinu, tako da ne ostanu neobrađeni i da ne bude falilo za džebeliju.”

Tako je to bilo u Hercegovini oko 1477. godine i malo iza početka dugotrajne turske okupacije većine Hercegovine (i dijela susjedne Dalmacije), dakle uoči njezina konačnog pada pod vlast Osmanlija 1482. godine.

Približno stoljeće kasnije, u također važnom hercegovačkom defteru iz 1585., pitanje vinske desetine mnogo je jasnije, ali joj je način ubiranja od vinogradara kršćana i muslimana specifičan, naime neočekivano i protuzakonito istovjetan,⁸ a po pravilu bi morao biti različit.

Ali prije raspravljanja o dotaknutim hercegovačkim vinskim poreznim posebnostima okrenimo se, najprije, istoj poreznoj problematici u vinorodnoj (sic!, R.K.) Bosni XVI. stoljeća, s obzirom na to što su tamošnje porezne prilike mnogo "klasičnije", uobičajenije, zakonu primjerenije i općenito zastupljenije.

O tim vinogradarskim i vinskim porezima u Bosni, obaviješteno, kompetentno i jasno govori dr. Ahmed Handžić, pisac ne toliko zamašne, koliko iscrpne, izvrsno dokumentirane i znanstveno veoma vrijedne, studije u kojoj je kompleksno obradio povijest Tuzle i njezine šire okoline tijekom XVI. stoljeća. U toj je knjizi široko zahvaćena i proučavana, pored ostalog, i gospodarska historija, a u njezinu sklopu i, nama najzanimljivija, vinogradarsko-vinarska povijest spomenutog područja koje je u XVI. stoljeću bilo u sastavu zborničkog sandžaka. (To je najbolji pogled na povijest vinogradarstva i vinarstva jedne bosanskohercegovačke regije XVI. stoljeća!)⁹

Zbog toga će biti najuputnije pozabaviti se sadržajnim Handžićevim izlaganjem. Bez obzira na to što je njegovo sažeto kazivanje, i prostorno i vremenski, relativno ograničeno, ono može uvelike poslužiti kao početni problemski model i putokaz u promatranju porezne vinogradarsko-vinarske tematike.

Nakon što je istaknuo i obrazložio (mnogima danas iznenađujući povijesni fenomen) činjenicu da su na području nahija Gornja i Donja Tuzla sva naselja (osim 4 manje važna donjotuzlanska sela) bila manje ili više izrazito vinogradarska, Handžić, prelazeći na vinske poreze, na za nas najvažnijoj 334. stranici tuzlanske monografije, kaže:

⁸ Ahmed S. Aličić: Privredna i konfesionalna struktura u Hercegovini krajem XVI. stoljeća, Orijentalni institut u Sarajevu (POF 40/1990., separat), Sarajevo, 1990., 126 i 127. A. S. Aličić: Hercegovački defter iz 1585., neobjavljeno. Obradivač Ahmed S. Aličić, Sarajevo, 1987., Orijentalni institut u Sarajevu, Inventar Fonda radnika Instituta br. 1. Original: Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü No 483 (8), 487 (7), fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, broj 226. Usporedi Rudolf Kraljević: Pabirci iz vinogradarske povijesti Ljubuško-veljačkog kraja (1477. - 1878.), "Hercegovina", 1 (9), godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, Mostar, 1995., str. 158, bilješka 17.

⁹ Dr. Adem Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku, "Svjetlost", Sarajevo, 1975., str. 222 - 287 i, posebno, str. 327 - 359.

“Na osnovu zakonskih propisa porezi na prihode od vinogradarstva naplaćivani su dvojako, posebno za kršćane, a posebno za muslimane. Od kršćana je uziman naturalni porez u vinu (obračunavan istodobno u novcu), i to po istom mjerilu kao i kod žitarica tj. od 15 tovara vina uzimana su na ime ušura i salarije 2 tovara (R.K., u svemu približno 1/8) odnosno u tuzlanskim nahijama specijalno od 10 tovara 1 tovar (*dakle, prava desetina*, R.K.). Od muslimana, međutim, porez je naplaćivan od vinogradskih površina, tj. 5 akči po dunumu u cijelom ovom (= zborničkom, R.K.) sandžaku i visina te pristojbe nije se mijenjala kroz cijeli XVI. vijek. Pristojba od dunuma bila je na drugim stranama negdje i veća, vjerovatno prema kvalitetu grožđa”, zaključuje autor.¹⁰

A kakve su prilike (u oblasti vinogradarskih poreza) vladale na prostoru Hercegovine u XVI. stoljeću? Već smo dali naslutiti kako su, stoljeće ranije, u cjelini bile nešto nejasnije i osebnije.

Poslušajmo što o tome potkraj XVI. stoljeća govori suvremeni znalac ove problematike Ahmed S. Aličić.

Gradsko, uglavnom muslimansko, pučanstvo bilo je oslobođeno plaćanja feudalnih dažbina “budući da nije obrađivalo zemlje”, osim manjih okućnica i vrtova. Ako je međutim posjedovalo vinograde (što je bilo vrlo često, R.K.), davalo je na njih već apostrofirani “porez na dunum od vinograda”, podcrtava Aličić.

I on, slično Handžiću, ukazuje na zakonsko načelo da su baštine posjedi kršćana (te čiftovi = čifluci, posjedi muslimana) trebale biti, u pravilu, različito oporezovane: kršćani naturalnom desetinom od mošta (vina), a muslimani novčanim porezom po dunumu vinograda!

Međutim, kao opreku onome što zakon nalaže, pisac ističe da se u Hercegovini krajem XVI. stoljeća i posjed muslimana “vrlo često označava kao baština”, pa temeljem toga zaključuje kako su u tadanjoj Hercegovini baština i čift istovjetni! Uz to, svi su odreda, kako uživaoci baštine tako i posjednici čiftova, plaćali “desetinu od mošta (vina)”.

Da bi još zornije istakao tu hercegovačku posebnost, Aličić navodi slučaj “da sve posjede u jednom mjestu i to kao čiftove, drže muslimani, pa opet daju desetinu od mošta” (a ne porez od dunuma vinograda, kako bismo očekivali, R.K.). Aličić ujedno konstatira da je to tim čudnije, “ako se zna da je šerijat zabranjivao muslimanima cijedenje vina”.¹¹

¹⁰ Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku, str. 334. Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477., str. VIII. (Podsjetimo da je i u Hercegovini, istina stotinjak godina ranije, muslimanska posada iz Blagaja također plaćala 5 akči po dunumu vinograda!) I u Požeškoj kotlini pod Turcima muslimanska je raja plaćala “porez na dunum, od pet akči za svaki dunum”. Vidjeti Potrebica: Povijest vinogradarstva i vinarstva u Požeškoj kotlini, str. 21, bilješka 40.

¹¹ Aličić: Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI. stoljeća, str. 127 i 128, separat.

Na kraju, autor se pita zašto je tako u Hercegovini, ali ne nalazi pravog odgovora. Istina, ovlažno on upozorava da država nije dozvoljavala (prije novog općeg popisa) izmjenu statusa obrađivača ni poreza, kao što je nerado pristajala na izmjenu uobičajenih kultura.¹²

Što se dalje zbiva s bosanskohercegovačkom vinogradarskom desetinom u XVII. i XVIII. stoljeću nedovoljno je poznato, jer nedostaju najvjerodostojniji povijesni dokumenti, defteri, sve do polovice XIX. stoljeća.

Ipak, nema nikakve sumnje da je i kroz spomenuto razdoblje desetina predstavljala osnovno vinogradarsko davanje spahijama.

Tako u jednom pregledu povijesti Fojničkog samostana možemo (pod 1724. godinom) pročitati: "Subašama za vino i d e s e t i n a".¹³

Međutim, osobno bismo podcrtali da je desetino značenje (u strukturi zemljoradničkih dažbina) na tlu Bosne bilo u stalnom opadanju jer od XVII. stoljeća teče nezaustavljiv proces nestajanja loze i smanjivanja uloge vinogradarstva u cjelini bosanskog gospodarstva. Ovo se ne odnosi i na Hercegovinu.

Dodajmo, napokon, kako je shodno protoku duga vremena i nužnoj prilagodbi dosta velika i relativno raznolika prostora vinska desetina u nas, najčešće i samo približno, ubirana kao nominalni ušur (= desetina) ili, pak, povezana sa salarijom kao osmina.

Takvu je, umnogome različito odmjeravanu i naplaćivanu, zatječemo i u sredini XIX. stoljeća.

II.

Osim do sada spominjanih poreza koji su opterećivali, isključivo, vinograde, vinogradsku proizvodnju i proizvođače vinogradare,¹⁴ bilo je još i onih (što su od uspostave otomanske vlasti) pogadali prvenstveno prodavače, vinske trgovce i potrošače vina. (Po istoj potrošno-trgovinskoj osnovici oni ne mimoilaze ni proizvođače kada se pojavljuju u ulozi prodavača i potrošača.)

I o tom pitanju najbolje piše Handžić, pa je dobro vratiti se njegovoj, na primarnim vrelima pouzdano utemeljenoj, knjizi, posvećenoj tuzlanskoj ranoturskoj povijesnoj problematici.

U toj se monografiji, osim najvažnijih, izravnih (vinogradarsko-vinarskih) poreza na proizvođače (desetina i porez na dunum)¹⁵ navode i posredni porezi na vinske trgovce i potrošače, vinopije.

¹² Aličić: Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI. stoljeća, separat, str. 127. Aličić: Razdoblje turske (osmanske) vlasti, n.d., str. 93.

¹³ Fra Mijo Batinić: Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV. - XX., Zagreb, Tiskara i litografija C. Albrechta, 1913., str. 71.

¹⁴ Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku, str. 334.

¹⁵ Isto, str. 334. "Osim osnovnog poreza (öşür ve resm-i dönüm) koji se odnosio isključivo na proizvodnju vina, odnosno grožđa, postojali su i porezi koji su se odnosili na prodaju i potrošnju."

Među njima se naročito ističu dva: 1) “takozvani bac-i hamr” (= badž, trošarina, točarina, carina na opojno piće, R.K.) i 2) “monopolija”.

1) Prvi se, po Handžiću, odnosio na točenje i promet vina na malo. Ubirao se osobito na trgu, kao vinska trošarina, a najzastupljeniji je u gradovima, na skelama, rjeđe u selima, uz putove i prometna čvorišta uopće. “On ukazuje na mjesta gdje se vino točilo u maloprodaji, odnosno na postojanje krčmi, tj. odnosi se na prodavaoce vina.”¹⁶

2) Monopolija (đumruk ili izravna carina, R.K.)¹⁷ zastupljena je u vinogradskim, seoskim i gradskim područjima, u kojima je nazočna i desetina. Naplaćivana je od proizvođača kada prodaju vlastito, a uz to (možda), i tude vino.

Handžić je sklon u monopoliji vidjeti svojevrsnu naknadu (“obeštećenje”) spahiji na vremenski ograničeno korištenje monopolskog prava isključive prodaje vlastita vina, što se odnosilo samo na dva prva mjeseca urodne godine, dok se prodaja (iza uzete desetine) preostala seljakova vina mogla odvijati kroz ostatak cijele godine. “U obadva slučaja bila je mjerodavna količina prodatog vina, a mjera je bila bačva (fici).”¹⁸

Obje vrste netom spomenutih poreza, pod 1) i 2), nastavljaju se utjerivati i u XVII., XVIII. i turskom dijelu XIX. stoljeća.

Evo nekih izvornih podataka koji to potvrđuju: “Turci stanu iziskivati carinu na vino”, vijest je iz 70-ih i 80-ih godina XVII. stoljeća, a potječe iz Samostana u Fojnici.¹⁹

Bosanski samostani Kreševo, Fojnica i Kraljeva Sutjeska imali su podrume, na koje su Turci zahtijevali “carinu na vino” i godine 1744./45. “Carina se tražila i na grožđe i na vino”, stoji u zapisu što se odnosi na godine 1751., 1752. i 1753.²⁰

Smatramo da se u prethodnim slučajevima zahtijevanja carine od samostana može raditi o obje vrste nešto prije (po Handžiću) spominjanih poreza: 1) o trošarini, točarini, “carini na opojno piće”, badžu i 2) monopoliji, “đumruku ili izravnoj carini”.

Razloga ima pomisliti kako je u pitanju jedno ili drugo, ili pak oboje?!

Ako se odlučimo da je u pitanju porez br. 1), onda možemo zaključiti kako imamo posla sa slučajevima nasilno, samovoljno i protupropisno

¹⁶ Isto, str. 335.

¹⁷ *Croatia Christiana Periodica*, časopis Instituta za crkvenu povijest Bogoslovskog fakulteta u Zagrebu, god V., 8, Zagreb, 1981., str. 67 - 85, posebice str. 67 - 72. Paškal Buconjić: Glavni uzroci ustanka.

¹⁸ Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku, str. 334 i 335.

¹⁹ Batinić: Franjevački samostan u Fojnici, str. 59.

²⁰ Isto, str. 77, 78, 83.

utjerivanih poreza od samostana, pri čemu su njihovi podrumi neopravdano tretirani kao mehane, krčme, iako "mi fratri", kako zapisa jedan njihov kroničar, ne nabavljamo "naše vino za krčmu oli za prodaju već za nas i za zakon" (tj. u obredno-vjerske svrhe i za osobnu potrošnju u redovničkoj obitelji, R.K.).²¹

Da je tako svjedoči i činjenica da su samostani, nakon što su se požalili osmanlijskim vlastima, bili oslobođeni toga nezakonitog nameta, ali samo privremeno, jer su se slučajevi njegove iznudene naplate i u budućnosti sretali, kao i češće povremene smetnje pri dobavi (i prijevozu) vina iz konjičke Neretve te ostale Hercegovine, ili možda čak iz Dalmacije.²²

Ako smo, pak, za to da je to porez monopolija ("dumruk ili izravna carina", kako ga početkom velikog ustanka fra Paškal Buconjić krsti), onda su nam argumenti ovi: I samostani su bili proizvođači vina i posjedovali su vinograde ne samo oko svojih bosanskih sjedišta (što je u dubljoj prošlosti bilo češće, a kasnije rjeđe) nego i u Neretvi, naročito iza 1539., kada im je papa povoljno riješio molbu da mogu stjecati i saditi vinograde. Zna se da su oni, već iduće 1540. godine, zasadili vinograd u odavnina vinorodnoj, nekada biskupskoj konjičkoj Buljini.²³

Porezi, što se razrezuju na trgovinu i proizvodnju vina, rakije i drugih žestokih pića, često su predmet rasprave u povijesnim vrelima XIX. stoljeća.^{23a} To osobito vrijedi za predustanička desetljeća, budući da su pretjerano opterećujući porezi i, naročito, sustav njihova nasilna kupljenja posredstvom neumoljivih pohlepkih zakupnika svrstavani u glavne uzroke ustanka 1875. - 1878. godine.

Tako, npr., godine 1846. porez vinarinu (drugim imenom hamrija, amrija, šarabija, R.K.), uz kotlarinu i kazaniju spominje austrijski povjerljivi putnik (i putopisac) Richard Ritter von Erco. On kaže da se u kadiluku Livno (za vinarinu i kazaniju) ubire skromnih 2800 guldena (= florina, fiorina, R.K.).

U prošlom je stoljeću Otomanska Carevina ustupala u zakup pravo trgovine alkoholnim pićima, čime je zakupnik, veli Erco, stjecao "isključivo"

²¹ Fra Bono Benić: Ljetopis sutješkog samostana, "Veselin Masleša", Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1970., str. 138 i 139.

²² Benić: Ljetopis sutješkog samostana, str. 138 i 139.

²³ Batinić: Franjevački samostan u Fojnici, str. 97.

^{23a} Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1827-1849, Institut za istoriju u Banjaluci, Studije i monografije, 5, Banjaluka, 1988., str. 371. Carine su u Hercegovini 1844. godine iznosile 5 posto. Sultan ih je dao Hasanbegu Resulbegoviću "na doživotno korišćenje", jer ga je potpomogao u borbi protiv Gradašćeve bune, dok je Ali-paša Rizvanbegović, za istu uslugu, pored ostalog, dobio i prihode od "poreza: badž, kamarija i carina" (koji spadaju u vinske poreze, koje ćemo pod tim i sličnim imenima češće sretati, R.K.).

(dakle svojevrsno monopolsko, R.K.) “pravo na prodaju vina i žestokih pića, pa i onaj tko proizvodi vino za potrebe vlastitog domaćinstva na svaku oku mora platiti određenu taksu”.

Pretpostavljamo da se radi o nešto malo izmijenjenoj staroj monopoliji (đumruku), što se nekada plaćala timarniku spahiji na ime “obeštećenja” za njegov vremenski ograničen (dvomjesečni) monopol prodaje vina, monopol s kojim u XIX. stoljeću raspolaže država, koja je i tako omogućavala sebi sigurniji i brži dotok gotova novca.

Na drugom mjestu istoga putopisa, gdje se autor zaključno, zbirno i preglednije u sažetku osvrće na onovremenu bosanskohercegovačku poreznu problematiku, pod brojem 11) stoji “vinarina”, za koju kaže da je plaćaju imaoi vinograda, tako da “1/5 do 1/10 uzima spahija ili ako ga nema lično vezir”.

Po našem shvaćanju to je nominalna, ali još neujednačena desetina. Do Tahir-pašinih reformi (1848./49.) ubirali su je feudarci, a od Omer-paše Latasa (1850./51.) nadalje država.^{23b}

Na 12. mjestu Ercova sažetka u putopisu sreće se (pod tim imenom nespominjana) “Sagoma porez na vino u podrumima”, što je po našem sudu, zapravo, vrsta “izravne carine na vino”, dakle oblik đumruka, kakav se “nelegalno” (u XVII. i XVIII. stoljeću) pokušao nametnuti samostanima samovoljom mjesnih silnika, jer su oni imali poznate vinske podrumce.²⁴

I kao 13. namet spominje se “kotlarina, naplaćivana u visini od 12 pijastera od svake kuće u kojoj se peče rakija”.²⁵

Englez Georg Arbatnot, što ovim krajevima putuje “na pragu sedme decenije” (dakle 60-ih godina) XIX. stoljeća, kaže da se u Bosni i Hercegovini naplaćuje porez “trošarina” (“carina na opojno piće”, badž,

^{23b} Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1849 - 1853, Institut za istoriju u Banjaluci, Studije i monografije, 6, str. 402 - 406. Iz vremena što prethodi pokušajima Tahir-paše i Omer-paše Latasa da oživotvori reforme Tanzimata u Bosni čuva se u Samostanu Tolisa nedatirani prijepis tzv. “Zakona nizam”, koji govori o desetinskim obvezama kmetova. Izdvojamo nama najzanimljiviji, ali i nedovoljno jasan dio u kojemu piše: “Za grožđe će se desetina uzeti od dunuma računa (valjda za muslimane, R.K.), ili od druge ruke kao što je i sada na drugom svakom mjestu po onome starome vladanju davat će se novcem desetina.” Inače je u količini uzetih prihoda od desetine toliko mjesnih običajnih razlika, da je opravdano zapitati se zašto se desetina uopće zove desetinom, kad se pod njom često krije 1/3, 1/4 do 1/9, pa čak i polovina!

²⁴ Richard Ritter von Erco: Die Relation über die Verhältnisse Bosniens und der Hercegovina in mehrfachen Beziehung, Zara, dem 21 November 1846, Naučno društvo BiH, Građa, III., Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 1., Hamdija Kapidžić: Prilozi istoriji BiH u XIX. vijeku, Sarajevo, 1956. (dalje, Erco: Die Relation), str. 54 i 55. Napominjemo da se u izvorima pojmovi “vinarina”, “hamrija”, “kamrija”, “amrija” i sl. upotrebljavaju nedosljedno, (često) neprecizno, pa o tome treba voditi računa.

²⁵ Erco: Isto, str. 54 i 55.

R.K.) i to u obliku postotka “na prodaju vina, alkohola...” i nekih drugih proizvoda.²⁶

Zadnjih godina vladavine Bosnom i Hercegovinom Turska se mnogo trudila oko prikupljanja poreznih pristojbi na vino i rakiju, podvlači i dr. Ibrahim Tepić, oslanjajući se prvenstveno na ruske povijesne izvore iz druge polovice XIX. stoljeća.

Premda Otomanska Carevina nije i formalno zavela monopol na ta pića, njezini su se organi neprestano starali oko uvećavanja uvijek nedostatnih prihoda, i tako “što su naplaćivali posebno kazaniju, hamrije, šarabije i carinu na uvoz rakije iz Srbije”.²⁷

Iako su, kaže Tepić, hamrija i šarabija istoznačnice, koje na turskom i arapskom obilježavaju ili znače vino, ipak 50-ih i 60-ih godina minula stoljeća pojam hamrija je označavao porez “na rakiju” (šljivovicu, R.K.) a šarabije “na vino”.²⁸

Do sredine prošlog stoljeća (tvrdi Tepić) hamrija je bila “neregularan” porez, koji je, po iskazima ruskih konzula, ozakonio Fazli-paša Šerifović. Ubiran je pomoću samovoljnih zakupnika. Naplaćivan je bezobzirno, čak i za nerodnih godina, ili je zahtijevano njegovo plaćanje u ispečenoj rakiji. Bio je predmet stalnih nesporazuma i prigovora, koji su privremeno prigušeni izričitom odredbom da ga skupljači smiju naplaćivati jedino u obliku “sirove ili suhe šljive”.²⁹

Hamrija i šarabija s kazanijom donosili su znatan godišnji prihod od 9.000 kesa (ili 4,500.000 pijastera).³⁰ Od toga su 3.000 kesa (1,500.000 pijastera) - što smo osobno izračunali na osnovi u izvoru datih odnosa - morali namiriti proizvođači vina, dok su preostale 2/3 (= 6.000 kesa) razrezivane na proizvođače šljivovice i drugih jakih pića u obliku 3% pristojbe na 100 oka.

Ni s izmjenama nisu prestajale trzavice. Tek dolaskom modernizatora Topal Osman-paše sve je riješeno potpunim ukidanjem hamrije za šljive, a daljnju sudbinu šarabije Tepić nije mogao odgonetnuti iz ruskih izvornih izvješća.³¹

²⁶ Omer Hadžiselimović: Na vratima Istoka, Engleski putnici o BiH od 16. do 20. vijeka. Izbor, predgovor, komentar i bilješke Omer Hadžiselimović, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1989., Biblioteka Kulturno nasljeđe, S engleskog Omer Hadžiselimović i Zulejha Ridanović, str. 171 i 173.

²⁷ Dr. Ibrahim Tepić: Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima, str. 151 i 152.

²⁸ Tepić: Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima, str. 151 i 152.

²⁹ Isto, str. 151 i 152. Šljivo: Bosna i Hercegovina 1849 - 1853, str. 22. Fazli-paša Šerifović bio je “jedan od najuglednijih bosanskih prvaka, a uz to i vrlo bogat”.

³⁰ Tepić: Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima, str. 151 - 199.

³¹ Isto, str. 151 - 199.

Ida i Otto von Reinsberg Duringsfeld (pruski bračni par) boravili su u ljeto 1852. u Dubrovniku. Vjerojatnije po literaturi nego po osobnom videnju Otto je pisao o prirodno-geografskim, društvenim i agrarnim prilikama u Bosni. Spominjući kmetovska davanja, ističe "desetinu, žirovnicu", te "tulum za vino", uz još neke poreze.³²

Kazaniju 1866. godine spominje i fra Jako Baltić u svojoj kronici, opisujući potanko mnoga nasilja što ih prave popisivači, procjenjivači i skupljači tih daća. (To je također đumruk ili monopolija, jer se uzima od proizvođača.)³³

Rudolf Baron Potier u jednom spisu o bosanskohercegovačkom gospodarstvu donosi popis 18 tamošnjih poreza iz sredine 70-ih godina XIX. stoljeća. Pod brojem 8) stoji "porez na točenje sa 25 procenata kirije na točionicu (krčmu)".³⁴

O turskom poreznom sustavu, kao jednom od glavnih uzroka ustanka 1875. - 1878. godine, pisao je u trenutku njegova početka fra Paškal Buconjić.

Knjižicu (tiskanu u Mostaru, na talijanskom jeziku, rujna 1875.) budući biskup Buconjić je napisao - kako misli dr. fra Andrija Nikić - na poticaj tadanjeg biskupa, fra Andela Kraljevića.

Ona je naslovljena - koje li simbolike o nepromjenljivosti vremena ovdašnjeg - predstavnicima velesila u Hercegovini.

U njoj se navode i karakteriziraju temeljna kmetska davanja u pobunjenoj Hercegovini, pa i nasilja sa zloupotrebama što ih prate pri njihovu skupljanju.

Razumljivo je što pisac u središte pozornosti stavlja stožerno (i staro) porezno opterećenje, desetinu.

1) Desetina, koja je praktično postala osmina, uzimala se od svih zemljodjelskih proizvoda, pa i od grožđa, voća, sijena i sl.

"To će reći: umjesto da se uzima deseti dio, od proizvoda, uzima se osmi. I tako gdje je prije bilo deset posto sada je (1875., R.K.) dvanaest posto."

³² Ivan Pederin: Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini, Radio Sarajevo, Treći program, XI., 1982., 39, str. 438.

³³ Fra Jako Baltić: Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni. 1754 - 1882, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991., Biblioteka Kulturno nasljeđe, Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. Andrija Zirdum, prof., str. 243 i 244. (Dalje Baltić: Godišnjak)

³⁴ Die Productions - Verhältnisse in Bosnien und Herzegovina Vorträge Gehalten im Niederösterr. Gewerbe - Verein von Rudolf Baron Potier des Echelles (Ritter Kaiser Österr. Josef-Ordens K.K. Hauptman 72. Infanterie Regiment Beim Genera...), Wien, 1879., Verlag von L. W. Seidel, Druck von A. Weis, str. 54 - 56. (Dalje Potier: Die Productions)

Od mnogih se, poglavito povrtlarskih i voćnih, kultura (grožđa, npr., ali i sijena), umjesto u naravi, uzimala u približno procijenjenoj novčanoj vrijednosti. Postajala je još težom zbog zloupotreba skupljača pri određivanju cijena proizvodima koji su podlijegali desetini, zapravo osmini.

Ako bi se kmet, nezadovoljan procjenom skupljača, obratio državi za zaštitu i posredovanje, njezine će vlasti, veli Buconjić, "bez sumnje odrediti cijenu sijenu i grožđu u korist preuzimača", s kojima su one (posredstvom lakome dobiti) bile interesno povezane!³⁵

Odugovlačenje s prodajom i preuzimanjem desetine (pri čemu su posrednici nastojali postići najnižu, za sebe najpovoljniju, cijenu) Buconjić ocjenjuje jednim od "najnepodnošljivijih i najštetnijih tlačenja" (jer čekajući ljetina je često propadala, R.K.).

Narod je uzaludno tražio određivanje stalne, uprosječne vrijednosti desetine (odnosno njezino paušaliziranje, koje će uslijediti tek pod Austro-Ugarskom) da bi sela godišnje odsjekom plaćala dogovorenu desetinsku sumu, čime bi bile izbjegnute "mnoge zloupotrebe i nepravde koje uvijek prate preuzimanje desetine". Ali sve ostade uzalud!

2) Đumruk ili izravnu carinu, po Buconjićevu izričitu upozorenju, kao namet (koji poznajemo još od početka ranoturskog razdoblja u Bosni, R.K.) ne treba poistovjećivati s carinama na uvoznu ili krijumčarenu robu, već je u pitanju naročita dažbina na vino i duhan, o čemu slično govori i Evans. Ona se uzima nakon što je već odbijena desetina. Treba također napomenuti da đumruk ne opterećuje prvih 200 oka vina, koja ostaju za kućnu upotrebu!

Utjerivanju đumruka prethodi opetovano pregledanje (iza desetine) preostala vina, od kojega se izdvaja i iznova vrijednosno procjenjuje svaka deseta oka vina³⁶ za sultana. To obavljaju đumrukčije. "Oni nadmeno obilaze po selima i kućama pretražujući svaku rupu." Od 100 oka vina sultanu pripada 10 oka, što je isplaćivano gotovinom u vrijednosti od 20 pijastera, jer se cijena jedne oke utvrđivala na razini od 2 pijastera.³⁷

Sultanu je pripadala i novčana naknada za proizvodnju rakije, što se također ubiralo đumrukom. Pri tome se obično na tovar vina procjenjuje i proizvodnja od 10 oka rakije, od kojih jedna oka (u novčanoj protuvrijednosti od 5 pijastera) ide sultanu.

³⁵ Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875.), Kratak osvrt na namete, fra Paškal Buconjić, s talijanskog preveo i bilješkama popratio Andrija Nikić, *Croatica Chrictiana Periodica*, časopis Instituta za crkvenu povijest Bogoslovskog fakulteta u Zagrebu, V., Zagreb, 1981., str. 67 - 88, osobito 68 - 71, bilješka 1. (Dalje Buconjić: Glavni uzroci) Usporedi i Potier: *Die Productions*, str. 54 - 56.

³⁶ Buconjić: Glavni uzroci, str. 72. Pod đumruk ne potpada prvih 200 oka. Usporedi Baltić: *Godišnjak*, str. 243 i 244.

³⁷ Buconjić: Glavni uzroci, str. 72.

Da bi zornije predstavio prirodu tih davanja posredstvom đumruka, Buconjić navodi ovaj primjer:

“Ako netko ima 1.000 oka vina mora 80 oka dati vladaru (ili 160 pijastera).³⁸ Prema tome, osim desetine, država na 10 tovara (= 1.000 oka, R.K.) vina prima još preko 210 pijastera = jednako 23 fiorina i više.”³⁹ (To je zato što se na 1.000 oka, osim 80 oka vina, vrijednosti $80 \times 2 = 160$ pijastera, sultanu davalo još i 10 oka rakije, tj. $10 \times 5 = 50$ pijastera, što zajedno daje 210 pijastera, R.K.!)

U to se uopće ne uračunava hrana koju besplatno u seljaka troše đumrukčije dok na selu obavljaju svoje poslove.

Prema tome, država se s predstavnicima vlasti obilatno koristila i đumrukom, odnosno osuvremenjenom formom monopolije, koju sretosmo u početnom obliku još u XVI. stoljeću, da bi iz naroda iscijedila i posljednju paru.

Nešto o tom bezdušnom isisavanju plodova kmetskog prošlostoljetnog rada može reći i navođenje prvih deset, nama najzanimljivijih, poreznih stavki, koje su date u “Sažetku nameta...” na kraju Buconjićeva spisa, a koji baš i nije raskravio srca ledene i sračunate eurodiplomacije, koja je onda, kao i danas, uvažavala samo tri stvari: 1) svoj interes iznad svega, 2) tuđu snagu i 3) malo, vrlo malo lažnodemokratske forme i izvještacene diplomatske uljudenosti!

Evo deset početnih hercegovačkih nameta iz godine 1875.:

	pijasteri austrijske forinte	
“Žita 40 tovara, za desetinu daje 5 tovara. Redovito vrijedi	500	50
Sijena 20 tovara. Za desetinu 2, 1/2 tovara	60 1/2	6,5
Glavatog kupusa 8 tovara. Za desetinu 1	55	5,50
Krumpir, povrće i voće približno	150	15
Mošt 16 tovara. Za desetinu 2	200	20
Vino 10 tovara. Za đumruk (državnog novca) ⁴⁰	160	17,60

³⁸ Isto, str. 72 i 77. U prijevodu izvora pojavila se greška, jer umjesto 50 treba da stoji 160 pijastera, jer se vrijednost jedne oke oporezivala s dva pijastera (dakle, $80 \times 2 = 160$).

³⁹ Isto, str. 72 i 73.

⁴⁰ Isto, str. 77, bilješka bez broja: “Razlika između pijastera i forinte nastaje zbog razlike između trgovačkog i državnog tečaja. Prema trgovačkoj vrijednosti 10 pijastera je 1 forinta. Prema državnoj vrijednosti 11 pijastera je 1 forinta.”

Rakija za đumruk	50	5,5
Duhana 1 tovar. Za desetinu 12 1/2 posto	125	12,50
Broćevina za bojenje 2	80	8” ⁴¹

O desetini, zapravo osmini, te o đumruku i osmanlijskim zloupotrebama vezanim uz njih, govori i znameniti britanski arheolog Artur Evans za svoga pješačkog putovanja Bosnom i Hercegovinom na početku ustanka 1875. - 78.

Dotičući se na kraju putopisa (koji je nastao kao plod toga putovanja) i najosnovnijih uzroka ustanka (1875.), Evans naglašava da su to preteški porezi, među kojima izdvaja posebice desetinu i đumruk, te nasilja i zloupotrebe pri njihovu skupljanju.⁴² Glavni su hercegovački proizvodi, zapaža Evans, duhan i grožđe, čijoj se neodoljivoj sočnosti istinski divio! Nakon što je skoro na isti način kao i Buconjić govorio o desetini (koja praktično postade osmina), koju ubirači uzmu narodu “na uobičajeni proizvoljan način”, slijedi daljnje globljenje kroz đumruk, tj. trošarinu, veli Evans. “Poslije isplate ovih osmina (na plodove zemlje kojih smo dio pobrojali u izvodu iz “Sažetka nameta”, R.K.) raja sa onim što preostane mora da plati ‘đumruk’ tj. trošarinu. Kao i prethodni i ovaj se porez izdaje ‘carinicima’ (đumrukčijama, R.K.) pokvarenim kao što su i ostali ubirači poreza, sa kojima se takmiče u nasiljima. Oni nalete na nesretno selo sa četom svojih pratilaca i zaptija i tu žive besplatno na seljakov račun. Njihov je zadatak da na još zelenoj stabljici odrede (procijene, R.K.) količinu duhana i preostalu količinu vina” (koje podliježe plaćanju đumruka, R.K.).⁴³

Možda je ovaj prikaz osmanlijske porezne prakse (rađen sa stajališta vinogradarskih poreza) najbolje okončati sučeljavanjem mišljenja dvojice vrhunskih engleskih intelektualaca, naime arheologa Artura Evansa (sretnog nalazača kretske knososke “Labirinta”), koji ovim ukletim “magnetskim polom ratova” krstari za ustanka u Bosni i Hercegovini sredinom 1870-ih godina, i suvremenog britanskog povjesničara i publicista Noela Malcolma, vrsnog đaka Eatona i Cambridgea, znanstvenog suradnika Sveučilišta u

⁴¹ Isto, str. 77.

⁴² Artur Dž. Evans: Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku, “Veselin Masleša”, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1973., str. 243.

⁴³ Evans: Pješke kroz BiH tokom ustanka 1875., str. 243.

Cambridgeu, vanjskopoličkog urednika The Spectatora i političkog kolumnista Daily Telegrapha.⁴⁴

Zajedno s većinom pisaca, koji su se bavili problematikom Bosanskohercegovačkog ustanka 1875. - 1878. godine, i Evans (kome se može predbaciti neprikriveno prosrpstvo ispoljeno u putopisu) je sklon da u pretjerano teškim porezima te u neshvatljivo grubim metodama njihove naplate vidi glavne uzročnike ustanka koji je proizveo veliku istočnu krizu, što je etapni rasplet doživjela na Berlinskom kongresu.

Oprečno tome, naš suvremenik Noel Malcolm, briljantni pisac jedne od najnovijih povijesti Bosne (iz 1995.), koja na literarno dopadljiv (čak zavodljiv) izvorno široko zasnovan način slika povijest ove zemlje s obiljem blagonaklonosti, smatra spomenutu tvrdnju Evansa i većine historičara pretjeranom, neopravdanom, čime i sam pretjeruje neodmjeranim probošnjaštvom, koje inače tiho teče krvotokom te knjige od početka do kraja!

Svoje stajalište ovako obrazlaže:

Kada suvremeni povjesničari proglašavaju visinu poreza u Bosni "pretjeranom", zato što su odnosili seljaku više od 40% njegova prihoda, "čovjek je u napasti da istakne kako je taj omjer približno jednak omjeru svih vrsta oporezivanja prema bruto nacionalnom dohotku mnogih država potkraj 20. stoljeća". (Pritom se poziva na B. i C. Jelavicha.⁴⁵) Prema tome, pisac ipak dodaje trijeznu kritičku opasku, kako je moderni porezni platiša umnogome obeštećen bogatim zdravstvenim, obrazovnim, socijalnim, kulturnim i sl. povlasticama suvremenog društva (o kojima je izrabljivani, prezirani i poniženi bosanskohercegovački kmet mogao samo sanjati, R.K.).

Dodajmo, na kraju, da je neprestana iskričavost između usamljena kmeta, na jednoj, i domaćeg begovata s otuđenom osmanlijskom vlasti, na drugoj strani, proizvela neugasivi ustanički požar (1875. - 78.), u kojemu je napokon dogorjela višestoljetna turska i, s Berlinskim kongresom (1878.), uspostavljena nova, austrougarska vlast!

⁴⁴ Noel Malcolm: Povijest Bosne (kratki pregled). Izdavači: Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, Dani, Sarajevo, Zagreb-Sarajevo, 1995. (Naslov izvornika: Noel Malcolm, Bosnia A Short History, Macmillan London Limited, 1994.)

⁴⁵ Malcolm: Povijest Bosne, str. 175.

Mag. Rudolf Kraljević

Direkte und indirekte Weinsteuer in Bosnien-Herzegowina (1463-1878) und ihre wesentlichen Merkmale

Zusammenfassung

Weder in der bosnisch-herzegowinischen noch in der kroatischen Historiographie des ehemaligen Jugoslawien besteht eine vollständige, kritisch originelle und chronologisch allumfassende Darstellung von Weinsteuern in B-H (1463-1878).

Es gibt nicht einmal ein abgeschlossenes geschichtliches Werk, das die Weinbauproblematik des einst erstaunlich entwickelten Weinlandes vollständig schildern würde.

Größtenteils fehlen auch Teilbearbeitungen der hiesigen Weingeschichte, sowohl im historischen als auch im geographischen Kontext. (Es gibt zwar die ehrenhaften Ausnahmen, auf die wir Leser im Text aufmerksam gemacht haben.)

Die vorliegende Abhandlung soll als einer der Beiträgen zu einer vollständigen (übersichtlichen) Erläuterung dieser vernachlässigten Materie verstanden werden.

Sie kann als ein möglicher Forschungswegweiser bei einem intensivierten und systematischen Eintauchen in die Weingeschichte Bosniens und der Herzegowina während der Osmanenzeit dienen. Mit diesem Vorhaben wurde sie auch geschrieben.